

Breng mij die horizon!

Breng mij die horizon!

Filosofische reisverhalen

Jos de Mul

Boom

© Jos de Mul

© Boom uitgevers Amsterdam, 2019

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Pieter Kers

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

www.boomfilosofie.nl

www.bua.nl

www.demul.nl

ISBN 978 90 2442 645 4 | NUR 508, 730

Ter nagedachtenis aan Adrie de Mul (1929-2016),
een verstokt thuisblijver

Er is nog een andere wereld te ontdekken – en meer dan een!
Inschepen, gij filosofen!

Friedrich Nietzsche in *De vrolijke wetenschap*

Now bring me that horizon!

Captain Jack Sparrow in *Pirates of the Caribbean*

Inhoud

Reisbescheiden – een ongeduldig voorwoord	9
Waarom blijven wij (niet) in de provincie? <i>Overwegingen van een homo mobilis</i>	13
Vreemderder en vreemderder <i>De avonturen van Alice in Acidland</i>	41
These boots are made for talking <i>Finse onbeweeglijkheid</i>	53
Hotel Hölderlin <i>Duitse romantiek op de fiets</i>	63
Het Zwarte Vierkant op ieders lip <i>Sloveense subversie</i>	83
We're only in it for the money <i>Californian dreaming aan de Schelde</i>	103
Een roadtrip door de lucht <i>Instant verlichting voor dummies</i>	117

Indiaans gamen in Vancouver <i>Reflecties op de militaire entertainmentindustrie</i>	135
Nietzsches Amazones <i>Zarathoestra in Zuid-Amerika</i>	145
Turkish delight <i>De les van Kommagene</i>	169
Cynisch realisme <i>De tao van de Chinese avant-garde</i>	181
Gras-modderpaard! <i>China in het digitale tijdperk</i>	197
Heftige harmonie in Xinjiang <i>Biopolitiek en etnocide op z'n Chinees</i>	209
De stroom uit het Noorden <i>In de postkoloniale voetsporen van Adolf Lembong</i>	227
De polder van smaragd <i>Bali 2.0: de (re)creatie van het laatste paradijs</i>	239
De Boeddha-bot <i>Androïde robotica in Kyoto</i>	253
Hoe ik bijna boeddhist werd <i>Selfie-reflecties van een pelgrim</i>	263
Literatuur	273
Dankwoord	291
Verantwoording teksten	293
Verantwoording afbeeldingen	297

Reisbescheiden – een ongeduldig voorwoord

Filosofische problemen, zo merkt Ludwig Wittgenstein op in zijn *Filosofische onderzoekingen* (1953), ontstaan wanneer ‘de taal op vakantie gaat’. Die metafoor brengt Wittgensteins overtuiging tot uitdrukking dat filosofische problemen ontstaan door categoriefouten, dat wil zeggen het toepassen van begrippen op een ander gebied dan waar ze thuishoren. Dergelijk ‘conceptueel toerisme’ leidt volgens Wittgenstein tot onzinnige vragen en beweringen. Je afvragen of machines kunnen denken, zoals zijn tijdgenoot Alan Turing deed, is volgens Wittgenstein net zo absurd als je hoofd breken over de vraag wat de kleur is van het getal drie.

Literaire schrijvers sturen de taal vaak opzettelijk op vakantie. De krankzinnige belevenissen van Alice in Lewis Carrolls *Alice in Wonderland* (1865) lijken een literaire illustratie te zijn van Wittgensteins filosofie (zoals de *Filosofische onderzoekingen* op hun beurt de indruk wekken een wat lang uitgevallen uitleg van Carrolls absurdistische verhaal te zijn). Als Alice tegen de witte koning zegt dat ze niemand op straat ziet, antwoordt deze vol bewondering: ‘Ik wou dat ik zulke ogen had. Dat je niemand kunt zien! En dan ook nog op die afstand!’

Waar conceptueel toerisme in de literatuur vermakelijk is, daar dienen we het volgens Wittgenstein in de filosofie juist te vermijden. Maar naar zijn idee maken filosofen aan de lopende band categoriefouten. De oplossing van de filosofische problemen die daaruit voortvloeien is volgens hem niet gelegen in het vinden van een antwoord op die absurde vragen, maar in het niet langer stellen ervan.

Of zoals Schopenhauer, een van Wittgensteins filosofische helden, deze therapeutische opvatting van de filosofie kernachtig verwoordt: sommige denkbeelden moet je niet weerleggen, maar genezen.

Hoewel Wittgensteins therapeutische opvatting van de filosofie er vooral op gericht is ons van onzinnige denkbeelden te verlossen, kunnen we er toch belangrijke praktische lessen uit trekken. Het belangrijkste dat de *Filosofische onderzoeken* ons leren is misschien wel dat de betekenis van dingen, woorden en regels niet universeel en tijdloos is, maar afhankelijk van de context. Weten hoe we moeten denken of handelen is niet afhankelijk van algemene kennis van taal of logica, maar van de mate waarin we vertrouwd zijn met de situatie waarin we verkeren. De grenzen van onze leefwereld bepalen met andere woorden de grenzen van onze taal. En die leefwereld verandert zowel in de tijd als in de ruimte. In Wittgensteins tijd was het toeschrijven van menselijke eigenschappen aan machines tamelijk absurd. Wie er toentertijd van overtuigd was dat zijn stofzuiger angst had, liep gerede kans bij de psychiater te belanden. Maar als mijn kleinkinderen nu zeggen dat de stofzuigerrobot zich bij de trap omdraait omdat hij bang is naar beneden te kukelen, dan klinkt dat een stuk minder onzinnig. Zeker als ze mij vervolgens uitleggen dat dat komt omdat hij zo is geprogrammeerd. En terwijl de meeste Nederlanders het gek zouden vinden om te stellen dat de stofzuigerrobot een ziel heeft (veel westerlingen betwijfelen tegenwoordig zelfs of de mens die wel heeft), blijkt daar in Japan weer heel anders over te worden gedacht, wat bijvoorbeeld te zien is in hun omgang met robots. Ook robots hebben daar een *kami* en verdienen daarom een begrafenisritueel. Wittgensteins eigen geschriften maken duidelijk dat conceptueel toerisme moeilijk is te vermijden. Immers, ook zijn metafoor over taal die op vakantie gaat, berust volgens zijn eigen criteria op een categoriefout. Niemand heeft ooit in de trein of het vliegtuig een woord aangetroffen dat met zijn reisvalies onderweg was naar zijn vakantiebestemming. De vraag is echter of we conceptueel toerisme wel uit alle macht moeten proberen te vermijden. Metaforen zijn niet zo onzinnig als Wittgenstein dacht. Ze kunnen ons een nieuwe kijk op de werkelijkheid verschaffen, zoals Wittgensteins metafoor over taal die op vakantie gaat dat doet. Ze kunnen zelfs hele nieuwe werelden ontsluiten, zoals Turings metafoor over denkende machines, die ten grondslag ligt aan onze huidige informatiesamenleving, dat heeft gedaan.

Wittgensteins metafoor over talig toerisme staat bovendien in een respectabele traditie. Van oudsher wordt filosoferen met reizen vergeleken. En ook de filosofen zelf gaan tegenwoordig regelmatig op reis. Sterker nog, zij zijn – zoals Wittgensteins tijdgenoot Martin Heidegger enigszins meesmuilend in *De tijd van het wereldbeeld* (1936) opmerkt – voortdurend onderweg van de ene studiedag naar het andere congres. En als er dan nog tijd overschiet, gaan ook zij op vakantie. Ik ben daarop geen uitzondering. De afgelopen jaren heb ik, in wisselende hoedanigheden – als congresganger, gasthoogleraar, toerist, of op familiebezoek – heel wat reizen naar nabije en verre landen gemaakt.

Wat gebeurt er als de filosoof een ticket boekt en zich waagt in landen en culturen ver voorbij zijn vertrouwde horizon? Landen en culturen waarvan hij de gebruiken niet kent en vaak zelfs de taal niet machtig is. Naast de bekende praktische beslommeringen die iedere reiziger ondervindt – is er een bushalte in de buurt, waar kan ik eten, slapen, geld wisselen, zou er hier iemand een taal spreken die ik beheers? etc. – wordt de filosofische reiziger ook uitgedaagd de betekenis te begrijpen van de vreemde denkbeelden, handelingen, situaties en contexten waarin hij zich begeeft. En dat kan niet zonder je daadwerkelijk in die vreemde wereld te begeven. Op dat moment wordt de reiziger een conceptueel toerist en zijn reis een filosofisch avontuur.

Dit boek biedt een verslag van een aantal van de reizen die ik de afgelopen jaren heb gemaakt. Hoe verschillend de landen die ik bezocht ook waren, de korte en soms langere verblijven hadden gemeen dat ze me bewust maakten van de grenzen van mijn eigen ervaringshorizon. Reizen maakt bescheiden. Het waren filosofische reizen omdat ze vaak de vanzelfsprekendheid van de ideeën die ik koesterde, de handelingen die ik gewoon ben te verrichten, en de tradities waarin ik ben opgegroeid ondergroeven, en soms zelfs mijn hele denkkader deden wankelen. Daarbij streden verwondering, verwarring en verbeelding om voorrang. Die filosofische avonturen leidden ertoe dat mijn horizon zich verlegde, verbreedde, verstrooide of versmolt met andere horizonten, en eens vertrouwde denkbeelden en gewoonten achter de horizon verdwenen.

Die reizen hebben mijn leven onmiskenbaar verrijkt, ook al gingen ze vaak gepaard met kleine en grote ergernissen. Regelmatig trad ik in de voetsporen van Alice en belande ik in absurde, hilar-

sche of gênante situaties. Het waren in ieder geval geen vakanties in de zin van 'lege tijd'. Conceptueel reizen is hard werken! Het Engelse *travel* is niet voor niets verwant aan het Franse *travailler*. Laat ons daarom niet langer dralen, waarde lezer. Grijp uw reisbescheiden. De horizon wacht. Inschepen, gij filosofen!

Waarom blijven wij (niet) in de provincie?

OVERWEGINGEN VAN EEN HOMO MOBILIS

Wij luchtschipvaarders van de geest! — Waar willen wij dan heen? Willen wij dan de zee over? Waarheen voert ons deze machtige begeerte, die voor ons meer telt dan welke lust ook? Waarom nu juist in deze richting, daarheen, waar tot dusver alle zonnen van de mensheid zijn ondergegaan? Zal men ons misschien ooit nageven, dat ook wij, naar het westen koersend, een Indië hoopten te bereiken, dat het echter ons lot was op de oneindigheid te stranden? Of, mijn broeders? Of?

FRIEDRICH NIETZSCHE

Hebben wij, archivariissen van het vreemde, boekhouders van onze eigen schuld, nog de kracht ons ‘in een begrensde horizon in te sluiten’? Kunnen wij nog een begrenzing dulden die wij niet ipso facto als een tekortkoming en een schuld willen duiden?

RUDI VISKER

Scheppend landschap

Op zeven maart 1934 publiceerde het dagblad *Der Alemanne* in zijn cultuurbijlage het artikel ‘Schöpferische Landschaft: Warum bleiben wir in der Provinz?’* Het betrof de tekst van een toespraak die Martin Heidegger enkele dagen eerder had gehouden voor de Freiburgse radio en die in heel Zuid-Duitsland te horen was geweest.

Heidegger gold sinds de publicatie van *Zijn en tijd* (1927) in Duitsland als dé filosofische sensatie en tot op heden wordt hij door velen beschouwd als een van de belangrijkste filosofen van de twin-

* Zie voor de bibliografische details van de in dit boek genoemde literatuur de bibliografie achterin.

Heidegger als rector van de Universiteit van Freiburg (1933)

tigste eeuw. Zijn invloed op latere denkers is immens en de omvang van de secundaire literatuur overweldigend. Iedere snippet papier die hij heeft beschreven is onderwerp van diepgaande exegese en geleerde commentaren.

In dat licht bezien valt het op dat ‘Scheppend landschap’ relatief weinig aandacht heeft gekregen. Dat komt waarschijnlijk niet zozeer doordat het een slechts enkele pagina’s lange gelegenheidspublicatie betreft, maar vooral vanwege de bruine walm die uit de tekst opstijgt. *Der Alemanne* was het nationaalsocialistische dagblad van Freiburg, en ‘Scheppend landschap’ bevat Heideggers antwoord op het door het ministerie van Onderwijs tot tweemaal toe gedane aanbod hem te benoemen aan de Universiteit van Berlijn. Dat aanbod kwam niet geheel onverwacht. Heidegger had zijn affiniteit met het nationaalsocialisme niet onder stoelen en banken gestoken en hij was op 1 mei 1933, enkele maanden nadat Hitler tot rijkskanselier was benoemd, officieel lid geworden van de NSDAP. Enkele dagen daarvoor was hij door de nazi’s benoemd tot de rector van de Universiteit van Freiburg, een functie die hij een jaar lang zou bekleden. Bovendien verkondigde hij, niet gehinderd door een gebrek aan eigendunk, dat alleen iemand van zijn filosofische statuut in staat zou zijn de

Führer zu führen. Een benoeming in de hoofdstad zou Heidegger in één klap tot dé ideoloog van het Derde Rijk maken.

In dat licht is het opmerkelijk dat Heidegger in ‘*Scheppend landschap*’ omstandig uiteenzet waarom hij het aanbod andermaal afwijst. Verdedigers van Heidegger hebben wel geopperd dat de reden van deze afwijzing was dat Heidegger al snel zijn dwaling inzag. In 1934 legde hij immers zijn rectoraat in Freiburg neer. Dat hij zijn partijlidmaatschap nooit heeft opgezegd zou te wijten zijn aan zijn opportunisme. Er zijn echter goede redenen te betwijfelen dat Heideggers nationaalsocialistische engagement daadwerkelijk in 1934 eindigde. In Heidegger, l’introduction du nazisme dans la philosophie (2005) betoogt de Franse filosoof Emmanuel Faye dat de – ongepubliceerde – colleges die Heidegger tussen 1933 en 1935 gaf over de organische eenheid van volk en staat pure nazipropaganda waren. Dat mag wat overdreven zijn, de in 2014 en 2015 gepubliceerde Schwarze Hefte (2014) – Heideggers dagboeken uit de periode 1931–1948 – bevestigen dat Heideggers ‘flirt’ met het nationaalsocialisme inderdaad veel langer heeft geduurd dan lang is gedacht en bevatten zelfs staaltjes van onverholen Jodenhaat. Peter Trawny, de bezorger van Zwarte schriften, waagt zelfs te spreken van een ‘zijnshistorisch antisemitisme’. We moeten het Heidegger nazeggen: ‘Wer groß denkt, muss groß irren.’

Het schandaleuze karakter van ‘Scheppend landschap’ is vanzelfsprekend niet gelegen in het feit dat Heidegger de benoeming in Berlijn afwijst. Het zijn veeleer de argumenten die hij daarvoor aanvoert. ‘Scheppend landschap’ is een bucolische lofzang op de provincie. Nadat Heidegger in idyllische bewoordingen zijn bescheiden berghut in een hooggelegen dal in het Zwarte Woud heeft beschreven, betoogt hij dat zijn filosofie ten nauwste verbonden is met de boerengemeenschap aldaar:

De filosofische arbeid ontvouwt zich niet als een bezigheid zonder wortels. Hij hoort thuis te midden van de arbeid van de boeren. Zoals de jonge boer de zware kar langs de helling trekt en hem zonder aarzeling met zijn hoge last van blokken beukenhout in de gevaarlijke afdaling naar zijn boerderij loodst, zoals de herder met trage en dromerige tred zijn kudde naar de top drijft en zoals de boer in zijn stede met vaardige hand de ontelbare twijgen samenvoegt die zijn dak

zullen vormen, zo werk ik ook. Het onmiddellijke toebehoren aan de boerenwereld vindt daar zijn wortel. [...] De intieme nabijheid van mijn werk aan het Zwarte Woud en de mensen die er leven wordt veroorzaakt door een geworteld zijn in deze wereld die haar weerga op Alemannische en Zwabische bodem niet vindt.

Heidegger contrasteert boer en filosoof, wier werk geworteld is in hun 'regionale vaderland' met 'de zich kosmopoliet wanende stedeling', die in werkelijkheid ontworteld is. Ofschoon deze in *Die Grundbegriffe der Metaphysik* (1929-1930) als 'beschavingsaap' (*Affe der Zivilisation*) aangeduide stedeling overal thuis meent te zijn, is hij in feite, doordat hij een regionaal vaderland ontbeert, nergens thuis, waardoor zijn 'eigenste willen aan misduiding ten prooi valt en al snel in de vergetelheid geraakt'.

Hoewel Heideggers aanval op de grootstedelijke 'beschavingsapen' wel van een zeker lef getuigt (zijn schofferende taal zal de *Überaffe* in Berlijn ongetwijfeld niet hebben behaagd), wordt het geschrift ook gedragen door een verbijsterend provincialisme. Victor Farias, die in zijn geruchtmakende boek *Heidegger en het nazisme* (1987) een heel hoofdstuk wijdde aan 'Scheppend landschap', zag in deze tekst een bevestiging van zijn these dat Heidegger niet alleen het verderfelijke *Blut und Boden*-nationalisme van de nazi's onderschreef, maar deze ideologie zelfs radicaliseerde. Dat hij zich in 1934 terugtrok uit de actieve politiek was niet zozeer omdat hij van mening was dat het nationaalsocialisme te radicaal was, maar omdat het in zijn ogen niet ver genoeg ging. Heidegger was eigenlijk niet zozeer nationaalsocialist, maar een onverbeterlijke *provinciaalsocialist*!

Dat teksten als 'Scheppend landschap' getuigen van een 'agrarische reactie' tegen de moderniteit, is zonneklaar, maar op Farias' en Faye's stelling dat Heidegger een *Blut und Boden*-ideologie aanhing, valt wel wat af te dingen. Hoewel minachtende opmerkingen over Joden Heidegger, zoals gezegd, niet vreemd waren, keert hij zich in zijn colleges uit de jaren dertig keer op keer tegen het *biologisch* racisme van de in zijn ogen vulgair-populistische stroming binnen het nationaalsocialisme. Een dergelijk racisme stond haaks op de existentiale analyse van het menselijk bestaan die Heidegger in *Zijn en tijd* had ontwikkeld. Wie je bent wordt niet bepaald door je biologische kenmerken, maar door wat je van je leven maakt!

Heidegger bij zijn Hütte in het Schwarzwald

Dat geldt volgens Heidegger niet alleen voor individuen, maar ook voor volkeren. Hij was van mening dat ‘de innerlijke waarheid en grootheid’ van het nationaalsocialisme erin bestond dat deze beweging een alternatief – een ‘derde weg’ – bood aan gene zijde van *Kommunismus* en *Amerikanismus*, de dominante gestalten van het moderne zijnsverstaan, waarin alles – de mens inclusief – wordt gereduceerd tot louter grondstof van technologisch beheer. Daarbij was er volgens Heidegger voor het Duitse volk, en voor Duitse denkers en dichters in het bijzonder, een wereldhistorische taak weggelegd. De reden dat Heidegger zich in 1934 terugtrok uit de actieve politiek was dat de racistische en vulgair-populistische stroming al snel alle macht naar zich toetrok en er als gevolg daarvan voor Heidegger niet zoveel meer te *führen* viel.

Dat Heidegger een culturele variant van het nationaalsocialisme verdedigde, maakt zijn opvattingen overigens niet minder stuitend. Zijn *Kultur und Boden*-ideologie is namelijk uitermate etnocentrisch en niet minder antisemitisch dan de biologische variant. Zo spreekt hij in het seminar *Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat* uit 1933-1934 over ‘semitische nomaden’, aan wie zich ‘de natuur van onze Duitse ruimte [...] waarschijnlijk nooit zal openbaren’. Om van de Alemannische en Zwabische ruimte nog maar te zwijgen! Bovendien wijst Heidegger het kosmopolitische

Judentum herhaaldelijk aan als de drijvende kracht achter het wereldbedreigende *Kommunismus* en *Amerikanismus*.

Dat Heidegger na de Tweede Wereldoorlog voor velen een besmette persoon bleef, heeft niet alleen te maken met zijn nazi-engagement en het feit dat hij daarvan slechts in halfslachtige en op zijn best ongelukkig te noemen bewoordingen afstand heeft genomen (bijvoorbeeld door de vernietigingskampen op één lijn te stellen met de mechanische akkerbouw), maar ook met het rabiate provincialisme dat aan zijn volkomen gebrek aan zelfkritiek ten grondslag lag. Juist voor de bij uitstek met de stedelijke cultuur verbonden klasse van de intellectuelen is ‘provincialisme’, zelfs wanneer het vrij is van biologisch-racistische smetten, een bijzonder pejoratief begrip. Het staat, zoals Van Dale ons leert, voor ‘een overdreven gehechtheid aan, en voorliefde voor de zeden, gewoonten en belangen van de eigen provincie’, en meer in het algemeen voor bekrompenheid van geest. Heideggers politieke carrière laat zien waartoe een dergelijk provincialisme leidt. Neen, provinciaal of provincialistisch is wel het allerlaatste wat de kosmopolitische intellectueel wil zijn!

Maar hoe abject we Heideggers reactionaire provincialisme ook mogen vinden, de achterliggende idee van ‘Scheppend landschap’ – dat ons denken wordt bepaald door de plaats en tijd waarin we leven – is, goed beschouwd, op zich niet zo gek. Sterker nog: die gesitueerdheid is onlosmakelijk verbonden met de menselijke conditie. In *Zijn en tijd* beargumenteert Heidegger op overtuigende wijze dat wij ons leven weliswaar ontwerpen, maar dat we daarbij nooit bij een nulpunt beginnen. Wij zijn, zoals hij het in zijn eigenzinnige idioom uitdrukt, altijd al zus of zo in het leven ‘geworpen’ en als zodanig een ‘geworpen ontwerp’. En die geworpenheid begrenst onvermijdelijk onze ervaring. Op dit punt – zo heeft Wouter Oudemans overtuigend laten zien in *De verdeelde mens* (1980) – stemmen de vroege Heidegger (van *Zijn en tijd*) en de late Wittgenstein (van de *Filosofische onderzoekingen*) opvallend overeen.

In de hermeneutische traditie wordt de begrensdsheid van onze ervaring wel aangeduid met het begrip ‘ervaringshorizon’. Letterlijk genomen slaat het begrip ‘horizon’ op de gezichtseinder, de begrenzing van onze visuele waarneming, die voortvloeit uit onze eindigheid in de ruimte. In de onmetelijke uitgestrektheid van het heelal nemen we als mens slechts een uiterst bescheiden plaats in, waardoor ons blikveld onvermijdelijk *ruimtelijk* begrensd is. En als

geboorte- en sterveling is onze ervaringshorizon op niet minder radicale wijze *tijdelijk* begrensd. In dat geval gebruiken we het begrip ‘ervaringshorizon’ op een metaforische wijze. In een nog overdrachtelijker zin wordt het begrip gebruikt om ook andere aspecten van de gesitueerdheid van de menselijke ervaring aan te duiden. Hoe wij ons leven ervaren wordt immers ook bepaald door lichamelijke kenmerken, zoals etniciteit en geslacht, ons karakter, de taal die we spreken, de sociale en economische klasse waartoe we behoren, onze opvoeding, scholing, culturele tradities, politieke opvattingen, religie, etc.

In het licht van de onvermijdelijke gesitueerdheid van alle menselijke ervaring zijn wij in feite allen ‘provincialen’. Horizonten kunnen meer of minder wijds zijn en een homogeen of heterogeen karakter bezitten, maar dat al onze ervaring gesitueerd is geldt voor de ‘de zich kosmopoliet wanende stedeling’ niet minder dan voor de spreekwoordelijke ‘provinciaal’. Ook al verlaten wij de provincie, de provincie zal ons nooit volledig verlaten. Of zoals Heidegger het in *Unterwegs zur Sprache* (1953/54) kernachtig uitdrukt: ‘Herkunft aber bleibt stets Zukunft.’ Het verleden legt ons levensontwerp weliswaar niet vast, maar dat onze herkomst onze toekomst altijd op een of andere wijze prefigureert, is onmiskenbaar.

Hoewel Heidegger zich altijd heeft verzet tegen een biografische duiding van zijn filosofie, en van filosofie überhaupt, maken zijn eigen levensgeschiedenis en oeuvre pijnlijk duidelijk hoezeer ook zijn eigen filosofie op zijn minst mede een product is geweest van historische en geografische omstandigheden. Dat geldt niet alleen voor zijn onfortuinlijke politieke engagement, maar bijvoorbeeld ook voor de Schwarzwalder bosmetaforiek waar zijn werk van doortrokken is. Zo mag Heidegger zijn denken graag vergelijken met wandelingen op bospaden (*Holzwege*) en veldwegen (*Feldwege*) en het Zijn met een open plek in een donker bos (*Lichtung*). En is het aandachtig verwijlen bij de dingen waartoe hij in zijn latere geschriften oproept niet bij uitstek verbonden met het wandelen door de natuur, alle zinnen geopend, gespist op indrukken van buiten?

Maar hoe zou Heideggers leven en denken zich hebben ontwikkeld wanneer hij niet in het Zwarte Woud maar in Berlijn was opgegroeid of zijn grote liefde – zijn studente Hannah Arendt – achterna zou zijn gereisd naar de Verenigde Staten en daar was gebleven? Of wanneer hij vijftig jaar eerder of later was geboren? En vanzelfspre-

kend kan ook ons oordeel over Heidegger niet worden losgezien van onze eigen ‘ervaringshorizon’, die in veel opzichten danig verschilt van die van Heidegger.

Het verlangen naar de overkant

Ook ik ben ‘in de provincie’ geboren. Maar anders dan Heidegger, wiens werkzame leven zich afspeelde in een door twee wereldoorlogen geteisterd Europa, had ik het geluk op te groeien in een uitzonderlijk vredige en voorspoedige periode. Mijn horizon opende zich in 1956, ruim tien jaar ‘na de oorlog’ in Zeeuws-Vlaanderen, in Terneuzen, een bescheiden, aan de Schelde gelegen havenstad.

Het geslacht De Mul woont al vele generaties in Zeeuws-Vlaanderen. De vroegere spelling van de naam – De Muel – zou erop kunnen wijzen dat een verre voorvader daar tijdens de Tachtigjarige Oorlog met de ‘Spaanse scharen’ is beland en blijven hangen (Muel is een plaatsje in de gemeente Zaragoza in de regio Aragón). In dat geval zou dat betekenen dat hij of een van zijn nazaten zich heeft bekeerd tot de Nederduits gereformeerde kerk, het geloof dat de latere generaties aanhingen. Het is ook mogelijk dat een van mijn voorvaders behoorde tot de Franse hugenoten die na de Parijse Bartholomeusnacht (1572) – waarin duizenden hugenoten door katholieken werden vermoord – massaal naar het noorden vluchtten en waarvan er velen in Zeeuws-Vlaanderen belandden.

Mijn overgrootvader en grootvader van vaderszijde waren dijkwerkers, en ook het beroep van mijn vader was nauw verbonden met het water. Nadat hij in zijn jonge jaren een poosje had gevaren, keerde hij na zijn huwelijk terug naar de wal en trad hij in dienst van Rijkswaterstaat. Gedurende mijn jeugd bewoonden we verschillende huizen aan de sluizen die vanaf de Schelde toegang bieden tot het Kanaal van Gent naar Terneuzen. De herinneringen aan de onbezorgde jaren van mijn vroege jeugd zijn nauw vervlochten met de Schelde. Als kind lag ik vaak op de zeedijk te kijken naar de binnenvaartschepen die de sluizen passeerden en naar de zeeschepen die de Schelde opvoeren richting Antwerpen. Die schepen, met exotische namen, vaak in onbegrijpelijke lettertekens geschreven, deden me al vroeg beseffen dat er voorbij de Zeeuwse horizon nog talloze andere werelden waren te ontdekken en wekten een onbestemd verlangen in mij op. ‘Elke kustplaats,’ zo merkt Jan Gielkens op in een essay over het Zeelandgevoel, ‘is een plaats van heimwee naar het volgen-